

TANTÁRGY-SAJÁTOS ALKULTURÁLIS EGYENLŐTLENSÉGEK A DUALISTA KOR KÖZÉPISKOLÁSAINAK TANULMÁNYI TELJESÍTMÉNYEIBEN

A STATISZTIKAI ALAPOZOTTSÁGÚ HONI pedagógiai irodalomban már igen régen felmerült a tanulmányi kitűnőség mérésének kérdése s ezzel kapcsolatban annak lehetősége, hogy ezen a téren a középiskolák közönségének egyes részlegei között jelentős eltérések találhatók.¹ A különböző gimnáziumokban az osztályok szerint megfigyelt bukások számát már a 19. század végi források is fellemlítik.² Az országos statisztikai szolgálat 1892/3-tól pontos évenkénti összesítéseket közölt az iskolát fenntartó hatóságok szerinti intézménytípusokban érettségire jelentkezők bukási arányairól és a sikeres vizsgázók érdemjegyeinek szórásáról. 1908/9-től 1914/5-ig és 1927/8–1932/3-ra valamint 1935/6-ra a statisztikai évkönyvekben anyanyelv és felekezetek szerint is napvilágra kerültek hasonló adatsorok, melyekhez egyes évekre a világháborúk közötti korban a budapesti érettségizőkre külön információk csatlakoztak. Az érettségizettek között a nyilvános statisztikákban fellelhető vallás-sajátos átlagjegyek igen markáns különbségeit több korábbi munkámban magam is elemeztem.³ Később felvételi eredményekből összeállított propográfiai adatbankok segítségével egyes városok gimnáziumainak diákságát vizsgáltam (többek között Budapesten,⁴ Nagykanizsán,⁵ Szegeden⁶ és Jászberényben⁷), hogy az érettségizők tantárgyak szerint megfigyelhető átlagjegyeiben azonosítsak felekezet és társadalmi háttér szerinti egyenlőtlenségeket. Egy külön tanulmányban a régi rendszer érettségizőinek iskolai teljesítményét a felsőbb tanulmányok folytatására vonatkozó tervek vagy pályaválasztási esélyek tükrében is értelmezni tudtam.⁸

1 A jelen tanulmány alapját képező kutatást a brüsszeli Európai Kutatási Tanács (*European Research Council*) támogatta (Elites08 projekt). Eredményeit lásd újabb kötetekben: Biró Zsuzsanna Hanna & Nagy Péter Tibor (2012) *Bölcsészek és tanárok a 19–20. században*. Budapest, WJLF.; Fekete Szabolcs (2012) *A pécsi egyetem bölcsészdiplomásainak rekrutációja, 1921–1940*. Budapest, WJLF.; Karady, Victor (2012) *Ethnic and Denominational Inequalities and Conflicts in Elites and Elite Training in Modern Central-Europe*. Inégalité et conflits ethniques et religieux dans les élites et leur formation en Europe Centrale moderne. Budapest, WJLF.; Karády Viktor & Nagy Péter Tibor (2012) *Iskolázás, értelmiség és tudomány a 19–20. századi Magyarországon*. Budapest, WJLF.; Karády Viktor (2012) *Allogén elitek a modern magyar nemzetállamban*. Történelmi-szociológiai tanulmányok. Budapest, WJLF.

2 Lásd az „előmenetel kimutatását” a két szempont szerint a reáliskolákban és az érettségít tevőknél a *Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter 9. sz. jelentése a kormánynak az 1879/80. iskolaévre*. Budapest, 1880, pp. 524–545.

3 Lásd *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945)*. Budapest, Replika-könyvek (1997) p. 22, pp. 82–87, 96–97 és 160–161.

4 Uo. pp. 117–119 és 191–193. *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945)*. Budapest, Replika-kör (2000) pp. 186–188.

5 Uo. pp. 100–102.

6 Uo. p. 80.; Zsidó diákok a szegedi középiskolákban 1948 előtt. (Adalékok a magyar–zsidó „túliskolázás” témájához.) *Szeged, a város folyóirata*, vol. 15. No. 6–7, 2003 június–július, pp. 92–94.

7 *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek*, i.m. pp. 120–121.

8 *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek*, i.m. pp. 204–205.

Ebben a témában mindössze egyetlen nagyobb, igényesen kidolgozott s kvázi országos mintacsoportok eredményeit felhasználó kísérlet ismert a régi iskolastatisztikai irodalomban.⁹ Ez igen részletes számszerű megfigyeléseket közöl a különböző iskolatípusokban (gimnázium, reáliskola, lánygimnázium) tanuló diákok eltérő teljesítményeiről, igaz, csak egy iskolaévre (1932/33) nézve. Ez az egyes iskolai értesítők adatszolgáltatásából merítő empirikus kutatás azonban csak felületesen vette számba az adott szociológiai különbségeket az érintett diáknépességekben, bár tudomásom szerint ez volt történelmileg az első Magyarországon, amely az érdemjegyek tantárgyak közötti megoszlását¹⁰ is tárgyalta, kiemelve például az osztályzatok szigorúsági hierarchiáját.¹¹ Ez az igen értékes látlelet lentebb az itt használt adatbankban is visszaköszön majd: a jegyek szerint legnehezebb tantárgyak rangsorát a latin és a matematika vezeti, őket az idegen nyelvek követik, majd a fizika (természettan) és a magyar. A legenyhébben osztályozott tantárgyak közé a filozófia, a természetrajz, a földrajz és a történelem tartozik.¹² (Jelen tanulmányban is az így azonosított „legnehezebb” tantárgyakat vettem górcső alá a testnevelés mellett, mely utóbbit Tettamanti nem vizsgálta.) A szerző egyedülálló munkája leginkább az iskolai osztályok,¹³ a bejárók és helyiek¹⁴ valamint a fiú és a lány diákok között¹⁵ megfigyelhető kitűnőségbeli eltérésekre koncentrált. Fő elemzési irányát az intézményi hatékonyság és a pedagógiai befektetések eredményességének értékelése képezte, bár saját eredményei iránt is szkeptikus megállapítása szerint „az egyes iskolák osztályzatai majdnem összeférhetetlen mennyiségek”.¹⁶ Kétérdősége az általánosabb társadalmi tényezők hatására is kiterjedt: „Nem találtam [...] összefüggést a geográfiai vagy szociológiai tényezők (nagyvárosi és falusi iskola, egyetlen középiskola, polgári iskola hiánya, stb.) és az előmenetel között sem”.¹⁷ A társadalmi rétegek elképzelhető eltérései között csak a bejáró paraszti származásúak teljesítménybeli lemaradásának kérdését említi meg.¹⁸

Felvételi eredményeink és már a jelen tanulmányban felsorakoztatott objektív jelzések is lehetővé teszik, hogy a honi iskolatörténet egy hosszú korszakára nézve ezen eredmények jelentős részét gyökeresen kétségbe vonjuk illetve (például a lány és fiú diákok iskolai viselkedése szempontjából) pontosítsuk.

Felvezető észrevételeinket kezdhethük azzal, amit a fent idézett kitűnő szerző egyáltalán nem tárgyal: az intézmények fenntartói szerinti átlagegyekben igazolt teljesítménykülönbségeknek, mint feltételezhetően fontos elemzési szempontnak hangsúlyozását. Az intézményi háttér hatását is többféleképp lehet megközelíteni. Egyrészt valóban elképzelhető, hogy az állami vagy felekezeti gimnáziumok diák-

9 Lásd Tettamanti Béla, Középsiskoláink tanulmányi eredménye az 1932/33. évi értesítők alapján. *Nevelésügyi tanulmányok, Értekezések a M. kir. Ferenc József Tudományegyetem Pedagógiai Intézetéből*, Új sorozat No. 6–7., Szeged, Az Egyetemi Pedagógiai Intézet kiadása, 1934, pp. 85–133. Futólag érinti a témát a középiskolai minősítésnek a világháborúk között megfigyelhető „enyhülése” kapcsán Szandtner Pál, *Érettségizőink számának és pályaválasztásának fontosabb kultur- és szociálpolitikai tanulságai*, Budapest, A Szent István Akadémia kiadása, 1933 (p. 79), különösen pp. 12–15.

10 Tettamanti, i. m. pp. 95–102. ☞ 11 Uo. pp. 95–102 és 116–118. ☞ 12 Uo. p. 101. ☞ 13 Uo. pp. 109–112.

14 Uo. p. 107. ☞ 15 Uo. pp. 103–106. ☞ 16 Uo. p. 108. ☞ 17 Uo. p. 108. ☞ 18 Uo. p. 109.

sága – bár tanáraik képzése a kiegyezés után jórészt egységessé vált (annak ellenére, hogy a katolikus tanító rendek a régi rendszer végéig önálló tanárképző iskola-műhelyeket tartottak fenn) – sajátos belső szervezeti adottságaik, iskoláik felszereltsége, a tanár-diák arány vagy tényleges pedagógiai gyakorlatuk révén valamelyest eltérő eredményeket érhetett el. Ezek mögött azonban mindenképp meg kellett húzódnia egyéb, szintén az iskolák fenntartóihoz fűződő s az iskolai statisztikákban jól dokumentált tényezőknek, melyek szerint a különböző típusú iskolákba a diáknépesség eleve különböző társadalmi szegmensei kerültek, s ezeknek az adott iskolai kultúrához való viszonya és egyéb szellemi készségei érthetően eltérő eredményességi rátát produkálhattak. Fiú és lányiskolák közönségének szociológiai különbségeire, ezen belül eltérő szellemi kiválasztásukra már Tettamanti is utalt idézett munkájában.¹⁹ A különbözőség elvi alapja lehetett triviálisan társadalom-morfológiai természetű is aszerint, hogy helyileg egyáltalán milyen iskola létezett. Közismert a fővárosban az állami iskolák, vidéken a felekezeti viszonylagos túlsúlya egészen a régi rendszer végéig.²⁰ A nagyobb vidéki városokban, ahol több középiskola volt, ezek esetlegesen szelektálhatták a felveendőket vallás, társadalmi háttér, hozott tanulmányi eredmények, stb. szerint. A beiratkozók maguk is megkereshették a számukra leginkább elfogadható intézményt. Ismert például, hogy mindennek következtében a magyar középiskolai piac egyre erősödő felekezeti szegregációval működött az 1948-as rendszerváltásig, kezdve ha nem is az 1850-es *Entwurf* alapító időszakától, de a kései dualizmus korától. Egyes – főleg katolikus – középiskolák törekvése a felekezeti bezárkózásra a másvallású diákokkal szemben a 19. század végéig nem mutatható ki. Ez valószínűleg csak az 1894–96-os valláspolitikai törvényhozás hozta beállítottságbeli fordulattól számítható.²¹

Mindezek értelmében, ha sommásan megkíséreljük az iskolai teljesítmények terén az iskolatípusok között tapasztalt különbségek elemzését, ezeket nagyjából háromfajta értelmezési tartományba lehet besorolni. Egyrészt marad az iskolatípusok egyedi *pedagógiai ráhatásának* paradigmája. Másrészt feltételezhető a diákság előzetes szellemi kiválasztásának (*az intellektuális előszelekciónak*) hatása. Végül nem elhanyagolhatók a diákság társadalmi háttéréből adódó *differenciális motívációs tényezők*, melyek az eltérő kulturális és társadalmi környezetből érkező diákokat átlagosan eltérő teljesítményekhez vezethetik. Jelen, kísérleti jellegű tanulmá-

19 „A különbség legfontosabb oka szerintünk az, hogy már maguk a szülők is nagyobb válogatással küldik leányaikat középiskolába, mint fiaikat: lg-ba (lánygimnáziumba) már eredetileg is inkább a jobb tehetségűek, a tanítás eredményét illetően több reménnyel kecsegtető gyermekek kerülnek.” Uo. p. 105.

20 Budapesten és környékén az 1948-as államosítás előtt működő 48 fiú és lányközépiskolából 25 (60%) volt állami, míg vidéken csak 42% (összesen tehát mintegy 45%). Lásd Mészáros István (1988) *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 1996–1948. Általános képző középiskolák*, Budapest, Akadémiai, pp. 333–335. A dualista kor végén az összes (214) vidéki középiskolából még csak 32% volt állami fenntartóság alatt, de Budapest körzetében a 31 intézményből 23 (74%). Lásd Mészáros, i. m. pp. 317–321.

21 Lásd erre vonatkozó oknyomozó elemzéseimet: Karády Viktor (2000) Felekezeti szegregáció a magyar gimnáziumi piacon (1867–1944). In: (ed) Nagy Péter Tibor *Oktatáspolitikai és vallászsabadság. Állam-egyház-iskola-társadalom a 20. században*. Budapest, Új Mandátum, pp. 209–232; *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek*, i. m. pp. 169–185; *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek*, i. m. pp. 38–44 és 162–165.

nyunk csak a harmadik típusú hatástényezőre tud konkrétan reflektálni. Az előző kettő nyújtotta elemzési kereteket itt nem lesz mód másképp mint utalások gyanánt felhasználni. Annál kevésbé, hogy e szűkre szabott dolgozatban mindössze egyetlen nagyobb korszakra – a hosszú 19. század második (hosszabb) felére – sikerülhet bizonyító erejű jelzéseket felsorakoztatni arra nézve, hogy a vallással és a nemzetiségi eredettel kifejezett alkulturális társadalmi háttér hogyan befolyásolta a középiskolások iskolai teljesítményeit a különböző oktatott tantárgyakban. Így is csak néhány – a legfontosabbak közé sorolt (mivel a legnagyobb óraszámban tanított) – tantárgyban elért eredményekre támaszkodhatunk két alapvető, kombinált alkulturális indikátor prizmáján keresztül, lemondva egyelőre minden más, adatbankjainkban jól dokumentált változó érvényesülésének számbavételétől.

Ez az erősen behatárolt témavilág azonban remélhetőleg lehetőséget nyújt munkahipotéziseink meggyőző bizonyítására anélkül, hogy az iskolai eredményesség más, s feltehetően szintén jelentős kihatású, statisztikailag „függetlennek” tekinthető tényezőire tekintettel lennénk. Ilyenek a regionális eltérések (beleértve a fővárosi és nagyvárosi iskoláztatás különleges helyzetét a kisvárosival szemben), a fenntartók (egyházi kontra állami középiskolák) és jelleg szerinti változások (gimnázium szemben a reálisiskolával), a szülők szakmai-társadalmi állása generálta különbségek, vagy maga az időbeliség hozta eltolódások a jegyátlagokban (az átlagjegyek tantárgyspecifikus konfigurációinak alakulásai a kutatott korszak elejétől a végéig). Egy későbbi munkában mindenképp tervezem a fenti, feltehetően nagyhatású változóknak kombinált elemzését (így például a vallás és nemzetiségi háttér szerinti teljesítményjegyek regionális, iskolatípusok szerinti és időrendben való bemutatását). Mindezt ugyanis rendelkezésre álló hatalmas forrásanyagunk meszszenenően lehetővé teszi.

Előljáróban ezt a meglehetősen unikális adatbázist kell bemutatnom. Egy teljeségre törekvő prozopográfiai felmérés eredményeiről van szó,²² melyben 1850 és 1919 között azonosítani igyekeztünk minden magyarországi gimnázium és reálisiskola érettségi előtt álló (8. osztályos) tanulóinak jegyeit és a levéltári (beiratkozási anyakönyvek) és egyéb forrásokban (ezek főképp az iskolák éves értesítői voltak) fellelhető egyéb személyes adatait az összes leosztályozott tantárgyból. Kiegészítő jellegű felméréseinkben nagyobb diák-mintákra nézve (kiválasztott iskolaéveket véve alapul) további adatgyűjtésre is sor került a trianoni Magyarország érettségiző osztályairól egészen 1947–48-ig, a kommunista iskolai reform évéig. Ekkor ugyanis végleg megszűnt a diákokra vonatkozó addig nagyjából egységes adatszolgáltatás történelmi folytonossága. Kiegészítőlegesen az 1860/61-es, 1880/81-es és az 1900/1901-es iskolaévre éppúgy, mint egyes 1919 utáni évekre ugyanazokból a forrásokból felvettük az akkor induló első osztályos fiúk és 1910-re és azt követően az első osztályos lányok adatait is, hogy mintaszerűen össze tudjuk hasonlítani a klasszikus érettségihez (és főiskolai tanulmányokhoz vezető) középiskolák „indu-

22 A felmérés koncepciója és szervezése nagymértékben Biró Zsuzsának és Nagy Péter Tibornak köszönhető.

ló” és „beérkező” közönségét. E felméréseinkkel párhuzamosan hasonló, s ezúttal is kvázi teljes körűnek tervezett²³ felmérést végeztünk az 1870-es évektől 1949/50-ig (ha a források engedték, néha már korábbról kezdődően is) az egyetemekre és a világi szakfőiskolákra, sokkal szelektívebben a papképzőkbe²⁴ beiratkozó hallgatósról. Mindezt, könnyen beláthatóan, további összehasonlító elemzések reményében terveztük, nevezetesen azért, hogy lehetőség nyíljon a későbbiekben az érettségizőkre és a főiskolásokra vonatkozó adatbankok személyi adatainak összekapcsolására és komplex értelmezésére.

Természetesen a keresett források között nem kevés elveszett, illetve nem volt hozzáférhető. Egy részükben nem találtuk meg egyes lényeges változókra keresett információkat, például a jelen tanulmányban kulcsfontosságú vallási adatot. Számos felekezeti iskola csak a másvallásúak felekezetét jelezte, némely közületi iskolák pedig – különösen a századvégi millenniumi évek szekularizációs hulláma után – egyáltalán nem közöltek ilyet. Táblázatainkban a legelső sorban adjuk meg a hiányszámokat avval a reménnyel, hogy ezek egy részét később jól ellenőrzött munkahipotézisek segítségével²⁵ illetve máris meglévő más természetű adatbankjaink mozgósításával²⁶ pótolni lehet. Tudatában kell azonban lenni annak, hogy lentebb elemzett számszerű eredményeink, még ha igen nagyszámú – eddig tulajdonképp soha nem vizsgált tömegű – és az összes a forrásokban fellelhető elemzési egységre is támaszkodnak, statisztikai értelemben nem származnak tökéletesen reprezentatív mintákból. A halmozott hiányok részben fel nem tárt forrásokból, részben

23 Egyes főiskolákra, például az egri joglíceumra, csak egyharmados mintát tudunk felvenni. A felmérések pontos időbeli kezdete a jó minőségű források elérhetőségétől, illetve attól függött, hogy mikor nyerte el az illető intézmény tényleges főiskolai státusát. Egy sor későbbi szakfőiskola ugyanis szakosított középiskolaként kezdett működni a dualizmus korában, s legtöbbször csak 1900 és 1906 között kényszerültek arra, hogy beiratkozótól érettségit követeljenek. Ilyenek voltak egyes kereskedelmi, (mező)gazdasági vagy művészeti akadémiák vagy akár a honvédtisztképző Ludovika Akadémia is. A 19. század végén alapított „Kertészeti főiskola” ilyen értelemben csak 1939-ben került fel a felsőoktatási intézmények sorába.

24 Emellett a papképző teológiákra nézve is gyűjtöttünk hasonló prozopográfiákat, de ezeket a források nehezebb elérhetősége folytán már eleve nem lehetett teljes körűnek tervezni. (Így például a katolikus papképzőkben egy kivétellel eddig nem engedélyezték felmérési tevékenységünket.) Adatbankjainkban szerepelnek azonban a római katolikus esztergomi egyházmegye papjainak, a szegedi püspöki akadémia világ-háborúk közötti beiratkozottjainak, a budapesti, debreceni, pápai és sárospataki református teológia diákjainak, a budapesti rabbiképző végzettjeinek és a pécsi egyetem (Sopronban tanuló) evangélikus teológusainak prozopográfiái.

25 A felekezetre vonatkozó hiányokat részben annak a feltevésnek az alapján tervezzük megszüntetni, hogy az egyházi hatóságok beiratkozások csak a másvallásúak vallási adatait vették fel. Ezt a munkahipotézist az egyes iskolák évkönyveiben a diákság felekezeti megoszlására publikált s nyilván teljes körű statisztikák igazolhatják. E szerint az „ismeretlen vallásúakat” mind a fenntartó egyház hívei közé lehet sorolni.

26 Itt elsősorban a fent említett egyetemi és főiskolai adatbankokra valamint az 1867 utáni fél évszázad tartalékos tisztjeinek prozopográfiáira gondolok, melyekben a legtöbb érintettnél szerepel a vallási adat. De szóba jöhetnek más források is, nem beszélve arról, hogy az érettségiig eljutó elitcsoportok tagjaiból egyes felekezetekhez tartozókat (így a zsidókat vagy a görög rítusú vallásúakat) korlátolt valószínűségű tévedések kockázatával lehet beazonosítani. Az ehhez szükséges antropológiai jellegű tapasztalatokat a magam részéről a névmagyarosításokra vonatkozó kutatásaim során szereztem meg. Lásd erre nézve többek között Kozma Istvánnal közös könyvünket (2002) *Családnév és nemzet. Névpolitika, névváltoztatási mozgalom és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a reformkortól a kommunizmusig*, Budapest, Osiris.

a források elégtelenségeiből adódnak. A gimnáziumok legalsóbb osztályaiban a dualista tantervek nem irányoztak elő német órákat mint tantárgyat, (az 1916-os lányiskolai tanterv kivételével)²⁷ így erre itt nem volt jegy sem.²⁸ Itt közölt felvételi eredményeink így csak a név szerint azonosított diáknépességek 55–70%-ára vonatkoznak. Van tehát még helye kutatásunk tárgyában később végzendő ellenőrző vizsgálódásoknak.

Foglaljuk össze legszembetűnőbb kutatási eredményeinket a lenti táblázatok adatai alapján, melyek az egyszerűség kedvéért csak a legnagyobb vizsgált diáknépességre, az érettségi előtt álló fiúkra vonatkoznak. Hasonló táblázatok közlésétől hely hiányában el kellett tekintenem az alsó osztályos fiú és az alsó valamint a felső osztályos lány tanulók vonatkozásában. Felvételeinkben azonban az érettségire készülő fiú osztályok messze a legnagyobb tömegű diáknépességet alkották,²⁹ így az ő kollektív profiljukon keresztül lehet az alkulturális csoportok közötti iskolai egyenlőtlenségeket minden téren – így a teljesítményekben is – legjobban kimutatni.

Elemzésemet néhány módszertani megjegyzéssel kell bevezetnem, mivel a három táblázat ugyan azonos adatbankra épült és tulajdonképpen ugyanazokra a felekezeti- és etnikai háttér szerinti tanulmányi egyenlőtlenségekre szolgáltat jelzéseket, de indikátoraink mindháromban erősen konstruált jellegűek, melyek hasznosságát röviden igazolni szeretném.

A bemutatott négy „szellemi tantárgy” az érdemjegyek általános átlagából is kiolvashatóan (lásd az 1. táblázat legalsó traktusában alulról a harmadik sort) a legnehezebbek közé tartozott – különösen a matematika és a latin – ami nagyjából megfelel a Tettamanti tanulmányban közölt tanulmányi hierarchia korszakunkra is érvényes állásának. Nem csak a nehézségi sorrendben elfoglalt helyük miatt választottam azonban az elemzéshez a négy tantárgyat, hanem azért is, mert mindegyik eltérő szimbolikus jelentőséggel bírt a korabeli iskolai és társadalmi értékek rendjében. A magyar, értelemszerűen „nemzeti” tantárgy, mint a nemzetépítő elit kultúráképeinek elsőrangú közvetítője. Valamelyest hasonló szerepet töltött be a latin is, mint volt államnyelv és a honi jogrend idiómája, amellet, hogy hordozta az európai civilizáció ókori elődjének tekintélyét, melynek a kereszténységgel ötvözött örökségét a magyar úri elit is (mint minden európai elit a hosszú 19. század végéig s még azon túl is) magáénak vindikálta. Nem véletlen, hogy az egész korszakban, de tulajdonképpen a régi rendszer végéig a gimnáziumokban a latin oktatásának jutott a (sokáig messze) legnagyobb óraszám (1861-ben az összes gimnáziumi óra 25%-a, 1871-ben 20%-a, 1899-ben 19%-a).³⁰ A matematika a mindenkori egzakt természettudományok képviselője (mint az ősi *artes liberales* része), s így a hagyo-

27 Mészáros, i. m. p. 109.

28 Uo. p. 87., 95., 103. és 105.

29 Míg (adathiányokkal együtt mérve) a felvételen azonosított fiú felsőosztályosok száma kereken 194 000 a dualizmus korában, az 1–4. osztályos fiúk száma alig haladja meg a 24 000 főt, az 1–4. osztályos lányoké csak 2 400 és az 5–8. osztályos lányoké nagyságrendileg 4 900.

30 Mészáros, i. m. p. 87., 95. és 103.

mányos és a modern tudományok művelésének egyaránt elismerten elsőrangú eszköze. Emellett a reáliskolákban a korszakban mindig a matematika kapta a legnagyobb óraszámot, míg a gimnáziumban hol a magyar mellett, hol a magyar után a második vagy harmadik legmagasabbat.³¹ Végül a német sok szempontból a hazai művelt rétegek legfontosabb kapcsolatát biztosítja az élő nyugati magas kultúrával, úgyis mint a birodalmi udvar és a Monarchia lajtántúli felének legelterjedtebb nyelve, úgyis mint az arisztokrácia legfőbb allogén háttérű részének és az iskolai mobilitásban leginkább részt vevő sváb, cipszer, szász és zsidó kisebbségi csoportoknak anyanyelve, a korszak elején (1849–1860 között) hazai egyetemi tanítási nyelv és a bécsi, prágai és más osztrák és németországi egyetemek nyelve, melyek az induló modern magyar szakértelmiségnek is (a 19. század első felében még a pesti egyetemmel is vetekedő jelentőségű) képzőhelyei voltak, nem beszélve arról, hogy a német volt a Monarchia és egész Kelet- és Közép-Európa összes nemzeti elitcsoportjának elsőrendű közlekedési nyelve (történelmileg a latin után illetve mellett, különösen a nyugati kereszténység által uralt területeken). A kontraszt kedvéért elemzésem kiterjed a legfontosabb „nem szellemi” tantárgyként fungáló testnevelésre is. Ezt a kiegészítés után éppen az Eötvös-féle modernizációs jellegű tanulmányi reform vezette be mindkét, az egyetemekre felkészítő középiskola-típus tanrendjébe, egységesen heti két tanóra erejéig az összes osztályban.³²

Rövid igazolást érdemelnek a táblázatainkban alkalmazott csoport-kategóriák.

A felekezeti kategóriák annyiban objektív jellegűek, hogy ezek anyakönyvi adatok. Itt csak azt kell hozzátenni, hogy táblázataink a „keleti keresztényeket” (olyan értelemben is, hogy túlnyomó többségük a Kárpát-medence keleti végein élt, Erdélyben és attól északra) azért nem különítik tételesen el, mivel a diákságban ezek igen csekély aránnyal szerepelnek. Az így „egyéb keresztény” kategóriába kerülő „magyarok” többségileg erdélyi unitáriusok, a németeket nemigen lehet behatárolni a korabeli nemzetiségi palettán, míg az egyéb nemzetiségű nevet viselők jórészt román uniátusok (görög katolikusok) és ortodoxok, kisebb részt szerb ortodoxok illetve ruszin uniátus katolikusok.

A nemzetiségi háttér jelzésére kizárólag a családnevek nemzetiségi-etnikai jellegének értékelését használtuk. Ennek nagy előnye, hogy a forrásanyagban nincs adathiány, mivel a nevek prozopográfiai adatbankjainak hála minden diákra nézve ismertek. Alkalmazásuk a nemzetiségi eredet, háttér vagy hovatarтоzás jelzésére azonban többféle módszertani problémát is felvet. Egyrészt a családnevek kódolása csak mintegy három-negyedüknél egyértelmű, és a többinél értelmezésre van szükség, ami alkalomadtán bizonyos arányú hibás besorolást eredményezhetett. Másrészt, eleve tudjuk, hogy a századfordulón erőre kapott névmagyarosítási mozgalom, ami főképp allogén elitcsoportokat vagy elit-várományos aggregátumokat érintett, a magyar nevek számarányait éppen az általunk megragadott népes-

---

31 Uo.

32 Lásd Mészáros, i. m. p. 95.

ségben fokozatosan egyre inkább megemelte. Ez azonban mindenekelőtt az iskolai mobilitásban részt vevő zsidó, és másodsorban a német háttérű diákságot érinthette, mivel ezek képezték (kiegészítve magyar eredetűekkel és valamelyest – sokkal kevésbé – szlovákokkal) az elitképzésben részt vevő nemzetiségi alnépességek túlnyomó többségét.³³ Márpedig a zsidókat a vallási adattal majdnem teljesen azonosítani lehet, mivel e korban a később (főképp 1919-ben és azután) gyakoribbá váló áttérések még a középosztálynak is csak elenyésző töredékét érintették. A magyar név viselésének ténye ugyanakkor megjelöli az asszimilációs státus-mobilitáshoz legjobban elkötelezett zsidó köröket, melyektől – látni fogjuk – a többtől elkülönülő iskolai magatartást is el lehetett várni. Ez tehát önmagában is gazdagítja az iskolai kitűnőség megszerzésének dinamikájára vonatkozó elemzési lehetőségeink eszköztárát. A németeknél más a helyzet, mert itt a névmagyarosítás elvben formálisan törölte az allogén háttér publikus levéltári forrásokban megtalálható (és sokak által stigmatként átélt) jegyeit. Viszont a németységben megfigyelhető névmagyarosítási mozgalom sokkal kisebb volumenű volt, mint a zsidóságban.³⁴ Azt is tudni lehet korábbi kutatásaimból, hogy ez főképp a katolikus németiségre, a német evangélikusok között pedig majdnem kizárólag az erdélyi szászokon kívül eső csoportokra (így a különféle észak-magyarországi cipszerekre) és az elvegyülésben lévő, főleg nagyvárosi szórványokra hatott.³⁵ Mindenesetre tudatában kell lenni annak, hogy vizsgált mintáinkban is a keresztények magyarnevűsége a korszak előrehaladtával egyre inkább – ugyan végig csak csekély százalékban – német és szlovák, s még ritkábban más etnikai eredetűeket is takart, különösen a római katolikusok között. Az adatbankjainkra alkalmazott névelemzés egyébként azt is felfedte, hogy az olyan „szintiszta magyarnak” hitt felekezeti közösségekben, mint a reformátusok nem jelentéktelen allogén nevű és minden bizonnyal háttérű vett részt. Elképzelhető, hogy ezek nemzetiségi vegyes házasságok leszármazottjai vagy – magyar kálvinisták által uralt területeken – a „magyar vallásba” betért német vagy szlovák evangélikusok, esetleg szórvány katolikusok lehetnek. Összefoglalva, az etnikai kódolás a családnevek alapján csak megközelítheti a nemzetiségi alkultúrák tagjainak meghatározását. Azonban, mint látni fogjuk, az így elért elég sommás etnikai kategorizálás statisztikailag igen szignifikánsan elkülöníti a magyar, a német és a más háttérű csoportokat, melyeket a különböző tantárgyakban nyújtott és éppen nemzetiségi háttérük tényezői alapján értel-

33 Lásd erre nézve felvételi eredményeimből származó s széleskörű dokumentációra támaszkodó tanulmányomat (2012) *Les Allemands dans l'intelligentsia moderne émergente en Hongrie à l'époque de la Double Monarchie, Austriaca*, pp. 193–221. A 19. század végén az össznépességben 42%-ra becsült szláv és román allogének a dualista korszak főiskolai diáknépességeiben mindig erősen alulképviselet, annyira, hogy számarányaik a különböző elitképző intézetekben csak kivételesen haladták meg a beiratkozottak negyedét.

34 1894 és 1918 között az allogén kulturájú népességben hozzávetőleg egy tizednyi zsidóság az összes névmagyarosító 56%-át tette ki. Lásd Karády & Kozma, *Név és nemzet*, i. m. p. 76.

35 Uo. p. 83. A táblázat szerint a névmagyarosító mozgalom egységnyi lakosságra számítva a német katolikusok között mintegy 3,5–4-szer intenzívebb volt mint a német evangélikusok között a dualista kor utolsó két és fél évtizedében.

mezhető teljesítményük is megkülönböztet. Ráadásul egyidejűleg jelzett felekezeti hovatarozásuk még pontosabban behatárolja az érintettek helyét a korabeli társadalom alkulturális térképén.

1. táblázat: A középiskolák 8. osztályos^a diákjainak jegyátlagai felekezetek és a családnevek nemzeti jellege szerint, válogatott tantárgyakból (1850–1918)^b

Vallás	Névjelleg	Magyar	Német	Latin	Matek	Torna
Római katolikus	Magyar	2,22 (21726)	2,41 (21742)	2,55 (20344)	2,53 (25474)	1,70 (12354)
	Német	2,27 (14081)	2,16 (13966)	2,51 (12150)	2,49 (16339)	1,70 (8376)
	Más	2,29 (15413)	2,34 (15402)	2,56 (14201)	2,55 (18225)	1,72 (8598)
Református	Magyar	2,28 (14940)	2,45 (14979)	2,53 (14546)	2,54 (15506)	1,78 (9866)
	Német	2,40 (1247)	2,28 (1245)	2,58 (1184)	2,45 (1291)	1,81 (841)
	Más	2,31 (2195)	2,45 (2210)	2,54 (2151)	2,53 (2323)	1,75 (1466)
Evangélikus	Magyar	2,14 (3161)	2,21 (3153)	2,43 (2918)	2,49 (2851)	1,97 (1935)
	Német	2,17 (3816)	1,91 (3804)	2,37 (3370)	2,40 (3711)	1,79 (2389)
	Más	2,21 (3422)	2,21 (3409)	2,45 (3151)	2,51 (3222)	1,80 (2021)
Zsidó	Magyar	2,08 (5924)	2,06 (5924)	2,37 (4764)	2,35 (6939)	1,97 (4074)
	Német	2,18 (16386)	1,97 (16445)	2,41 (13642)	2,39 (19088)	2,06 (10803)
	Más	2,13 (2425)	1,95 (2456)	2,37 (2079)	2,37 (2848)	2,06 (1583)
Egyéb	Magyar	2,30 (3409)	2,45 (3484)	2,53 (3403)	2,60 (3738)	1,74 (1649)
	Német	2,32 (489)	2,37 (491)	2,46 (470)	2,55 (580)	1,80 (327)
	Más	2,3 (6301)	2,38 (6726)	2,57 (6345)	2,63 (7805)	1,82 (3947)
Összesen		2,24	2,26	2,50	2,50	1,81
Nyers szám		(114935)	(115436)	(104718)	(129940)	(70230)
Adathiány (%)		40,8	40,5	46,1	33,1	33,9

a A felvétellebe esetenként 5–7 osztályos középiskolások is bekerültek azokban a ritka esetekben, amikor az érettségiző osztályok tanulóira hiányoztak a források. Ilyenkor mindig annak a legfelsőbb osztálynak az adatait vettük fel az 5. osztálytól kezdve felfelé, melyre nézve hozzáférhetőek voltak az adatforrások.

b Mint ismeretes, a vizsgált korban a legjobb jegy 1-es volt („jeles”, „dicséretes” megjelöléssel), s a bukást 4-es jelezte. Így minél alacsonyabb a jegyátlag, annál jobb teljesítményről van szó. Zárójelben az elemzési egységek számai.

Röviden be kell mutatni az iskolai teljesítmények mérésére alkalmazott jelzéseink rendszerét, melyek az első táblázat adataira épülnek. Ez utóbbi a jegyek átlagait közli két tizedes pontosságúra kerekített számokkal minden egyes diákkategóriára. Ezekből a számokból elvben már összeállítható az iskolai teljesítmények rangsora minden választott tantárgyban. Ezt a rangsort azonban a jobb áttekinthetőség végett a 2. táblázat adja meg. Ebben egy globális kitűnőségi index konstruálása végett a rangsor számai összesítésre kerültek, mely összegeket négyvel osztva az ötödik oszlopban egy elvont, önmagában nem értékelhető, de igen kifejező jelzőszámrendszer alakított ki. A négy tantárgyban talált kitűnőségi rangok számainak ilyenfajta átlagai már képlékenyen foglalják össze a tanulmányi hierarchia adottságait, a vizsgált diákcsoportok közötti tanulmányi erőviszonyokat. A 3. táblázat ennél is pontosabb, önmagában is értelmet hordozó jelzéseket mutat be, amennyiben számszerűen szintén tantárgyanként adja meg a diákkategóriák átlagos érdemjegyeinek a tantárgyban nyert jegyek összesített átlagától való pozitív vagy negatív eltéréseit. Ezeknek az ötödik oszlopban szereplő összeadása ismét összefoglaló jelzését szolgáltatja a csoportok által elfoglalt pozícióknak a diákság eredményességi létráján azzal a megkötéssel, hogy a negatív számok a jó tanulás mértékét, a pozitív számok pedig, ellenkezőleg, az átlagtól elmaradó, gyenge teljesítmények mércéjét nyújtják.

A többfajta indikátor eltérő módon ugyanazokat az eredményeket mutatja.

A globális konklúziókkal kezdve egyértelmű, hogy mind a tantárgyak, mind a vizsgált diákkategóriák két részlegre oszthatók. A tantárgyak között előtűnik a matematika és a latin mint „nehéz”, keményen osztályozott tárgyak a másik kettővel szemben, ahogy ezt fentebb más források is bemutatták. A diákok között a zsidók és az evangélikusok emelkednek ki a többiekénél egyértelműen magasabb iskolai teljesítményeikkel. Őket az összesített jelzések rangsorában a római katolikusok követik, majd szorosan utánuk a reformátusok, míg a „keleti keresztények” minden jelzés szerint a kitűnőségi rangsor legalján helyezkednek el. Ezek az eredmények lényegében korábbi, előjáróban referált részleges felméréseim idevágó hozamát erősítik meg.

Figyelemre méltó néhány globális részeredmény is. Mind az evangélikusok, mind a katolikusok belső rangsorában a német háttérűek lényegesen jobb helyezést érnek el, mint a magyar és a más allogén nevűek. Ugyanaz figyelhető meg, bár sokkal alacsonyabb kitűnőségi szinten, az „egyéb” vallású keresztényeknél (akik között csak szórványszerűen szerepeltek német nevűek). A reformátusoknál ilyen összefüggést nem látni (de az 1. táblázatból itt is kitűnik a német háttérű hitsorsorosok töredéknyi, az összes református diák mindössze 7%-ának megfelelő aránya). Ezzel igazolást nyerhet az irodalomban előforduló, de eddig objektív jelzésekkel nem igazolt munkahipotézis, mely szerint a nagyobb volumenű katolikus és evangélikus német háttérű és az elitbe iskolai befektetések révén betagozódni igyekvő diákság nem csak számarányait tekintve volt rendszeresen túlképviselve az elitképzés haszonélvezői között, de kitűnt jobb iskolai teljesítményeivel is. A német allogének asszimilációja a „minőségi túlliskolázás” egy bizonyos szintjével járt együtt, valószínűleg hasonló logikát követve, mint a zsidóságban megfigyelhető.

2. táblázat: A középiskolák 8. osztályos diákjai jegyátlagainak megoszlása válogatott tantárgyakban a diákkategóriák között megfigyelhető kitűnőségi rangsorban felekezeti és a családnevek nemzeti jellege szerint (1850–1918)

Vallás	Névjelleg	Magyar	Német	Latin	Matek	Rangok átlaga 1 tantárgyra	Rangátlagok rangsora	Testnevelés
Római katolikus	Magyar	7	12	11-12	9	9,88	6	1-2
	Német	8	5	8	6	6,75	5	1-2
	Más	10	9	13	12	11	10	3
Református	Magyar	9	13	9	11	10,5	7	7
	Német	15	8	15	5	10,75	8	10-11
	Más	12	14-15	11-12	10	12	11	5
Evangélikus	Magyar	3	6-7	5	7	5,37	3	6
	Német	4-5	1	4	4	3,37	2 ex e.	8-9
	Más	6	6-7	6	8	6,12	4	8-9
Zsidó	Magyar	1	4	1-2	1	1,87	1 ex e.	13
	Német	4-5	3	3	3	3,37	2 ex e.	14
	Más	2	2	1-2	2	1,87	1 ex e.	15
Egyéb	Magyar	11	14-15	10	14	12,37	12	3
	Német	13	10	7	13	10,75	9	10-11
	Más	14	11	14	15	13,5	13	12

3. táblázat: A középiskolák 8. osztályos fiú diákjai által válogatott tantárgyakban szerzett érdemjegyeik átlagainak eltérései^a a tantárgyak általános jegyátlagaitól a diákok vallása és családneveik nemzeti jellege szerint (1850–1918)

Vallás	Névjelleg	Magyar	Német	Latin	Matek	Együtt (halmozott összeg)	Kitűnőségi rangsor	Testnevelés
Római katolikus	Magyar	+3	+15	+5	+2	+25	10	-11
	Német	+2	-10	+1	-1	-8	7	-11
	Más	+5	-1	+6	+5	+15	8	-9
Református	Magyar	+5	+20	+2	+3	+30	11	-3
	Német	+17	+2	+8	-6	+22	12	-1
	Más	+7	+20	+5	+3	+35	13	-6
Evangélikus	Magyar	-10	-5	-7	0	-22	5	-5
	Német	-6	-34	-13	-9	-62	2	-2
	Más	-3	-4	-6	0	-13	6	-2
Zsidó	Magyar	-15	-15	-14	-15	-59	3	+16
	Német	-6	-6	-10	-11	-33	4	+26
	Más	-12	-30	-14	-14	-70	1	+26
Egyéb	Magyar	+7	+20	+4	+11	+42	14	-7
	Német	+8	+11	-4	+5	+20	9	-1
	Más	+16	+13	+8	+14	+51	15	+1

a Pozitív (+) vagy negatív (-) irányban. A + jelzés azt mutatja, hogy a csoport jegyátlaga rosszabb, a - jelzés pedig azt, hogy jobb a tantárgyban szerzett jegyek összesített átlagánál, ami az 1. táblázat utolsó előtti harmadik sorában szerepel „összesen” címen.

Ez utóbbiaknál, ahol a magyarneveséget egyfajta „kemény” asszimilációs jelzés-ként értelmezhetjük, a magyar nevű diákok teljesítményi indexei, igaz együtt a más (szláv vagy „zsidós”) nevűekkel, lényegesen jobbaknak bizonyultak, mint a többségi német nevűekéi. Egyértelmű a feltevés, mely szerint a stratégiai asszimilációval leglátványosabban elkötelezett magyar családnevű zsidók ahhoz a minden bizonynyal szakmailag és gazdaságilag is feltörekvő réteghez tartoztak, akiknek felmenői a névváltoztatással (egyfajta kollektív önfeladás árán) már gesztusértékű formában szakítottak a zsidó hagyománynak a családnevek átörökítésében is kifejezett implicit vállalásával, s akiknek tanulmányaikban való jeleskedése társadalmi beilleszkedésüket is hivatva volt előmozdítani. Az így demonstrált művelődésbeli konformizmus a kiépülő nemzetállam és egyben a keresztény elit iskolai normákban megtestesülő, intézményesen elvárt értékrendjének is megfelelt. Nehezebb értelmezni a jórészt társadalmi stigmával sújtott „zsidós” (Kohn, Löwi, Baruch stb.) vagy szláv (Pollák, Jakobovits, stb.) névvel kódolt zsidó diákok iskolai kitűnőségét, ami a 3. táblázat szerint formálisan még valamelyest meg is haladta magyar nevű hittársaikét. Potenciálisan stigmatizált csoportoknál hasonló, az össztársadalmi elvárásokat „túteljesítő” eredményekben rendre az elszenvedett hátrányok kompenzálását célzó magatartást tételezhetünk fel. Ezen túl az is joggal valószínűsíthető – ami az ország keleti és nyugati régióiból származó zsidó diákok számainak itt be nem mutatható összehasonlításából adatbankunk idevágó elemzésével tisztán ki is derül –, hogy stigmatizálható névvel sokkal ritkábban kerültek középiskolába zsidó diákok. Ezek ugyanis leginkább a Kelet-Magyarországon honos ortodoxiában fordultak elő, vagy azért, mert az ilyen nevűek között egyeseket a hitközségek belső értékrendje privilegizált (mint a népszerű *Kohn* vagy *Lévi* ősi, s előkelőnek számító papi törzsnevek, melyek viselői bizonyos rituális előjogokat is élveztek), vagy azért, mert a modernizáció útjára lépő neológ zsidók éppen ezektől igyekeztek névcseré útján leggyorsabban megválni. Márpedig a zsidó ortodoxia hagyományra beállított iskolai stratégiája csak kivételesen (gyakran csak a közösséggel való szakítás árán) tette lehetővé a világi iskoláztatást. Az ilyen kivételek elképzelhetően a legtöbb tehetséget, tanulási és beilleszkedési készséget felmutató fiúkra nézve valósulhattak meg. A stigmatizálható nevet viselő zsidó diákok illetően szigorúbb előzetes megrostálása (szellemi előselekciónja) aztán magasabb szintű középiskolai teljesítményekhez is vezethetett.

Mindezek mellett a „társadalmi helyzethez” kötött motivációk mellett emlékeztetni kell arra is, hogy a zsidóknak a világi és hagyományos kultúrájuktól idegen iskolákban nyújtott kiemelkedő teljesítményei mögött hagyományos kultúrájukból és életvitelükből kinövő alapvető kollektív készségek és adottságok is voltak, mint – konkrétan – a fiatal férfiak tanulásra való beállítottsága és – kevésbé konkrétan – a férfiaság szublimált, jórész tanulással és nem agresszióval, vadsággal vagy erőszakkal való kiélése, valamint a kóser étkezéshez és a kanonizált rituális életrendhez kötött általános életfegyelem. Az első megjegyzésnél maradva, az ortodox zsidóság gyerekei, akiket – mint ezt sokan leírták – három-öt éves koruktól rendre hajnal-

ban keltett fel apjuk, hogy mielőtt beülnének az állam által kötelezővé tett világi iskola padjaiba, a héber írás-olvasás és vallásgyakorlás elemeit is minél korábban elsajátítsák, s ezek után a délutánt is a helyi *talmud tora*-ban múltatták estebédig, olyan „tanulási képességet” szereztek, mellyel kevésbé intellektuális vallásközösségekben szocializált keresztény kortársaik nemigen versenyezhettek.³⁶ Tegyük hozzá, hogy a sokszor (főképp neológ hitsorsosaik által) nemcsak lebecsült, de rendre le is nézett, s mint felesleges, megvetett „talmudista tudás” olyan sokrétű – nyelvkészséget erősítő, szövegértést javító, hermeneutikai értelmezési készségeket kialakító, az emlékezőtehetséget fejlesztő, logikai gondolkozásra, sőt matematikai érvelésre felkészítő – gyakorlatokon alapult, hogy ez világi tudáskincsre konvertálva mindennemű más tudományosságban való elmélyülést elősegíthetett.

Az érettségi osztályban való általános zsidó tanulmányi kitűnőség magyarázatához hozzátartozik egy triviálisabb, szélesebb körű felmérési eredményeinkből valószínűsíthető, de itt helyhiány folytán empirikusan nem bizonyítható körülmény, ti. az, hogy az érettségire készülő zsidó diákok keresztény társaiknál szigorúbb belső szelekción mentek keresztül. A dualista kor zsidó első osztályosainak tanulmányi eredményei, éppúgy mint a lányokéi, ugyanis sokkal átlagosabbnak bizonyultak, mint az itt vizsgált nyolcadikosokéi.³⁷ Ezt úgy lehet értelmezni, hogy a korabeli zsidó családok csak avval a feltétellel voltak hajlamosak fiaik továbbtanulási költségeit vállalni, ha azok megfelelően biztató iskolai eredményeket értek el. Annál inkább lehetett így, mivel a zsidó középiskolások túlnyomó része iskolai mobilitásban vett részt szüleik világi iskolázottsági szintjéhez képest és nagyrészt a kiskereskedő vagy kisiparos vagy a kis magánalkalmazotti rétegből származott. Ezzel szemben a keresztény diákság többsége már ekkor is (mint később is, tulajdonképpen a régi rendszer végéig) legnagyobb arányban sokkal inkább a már igazolt műveltségű nemesi, honorácior vagy közhivatalnoki miliők leszármazottaiból tevődött össze. Mivel a zsidók oldalán erős iskolán keresztüli réteg-mobilitást, s a másikon inkább nem kevésbé jelentékeny mértékű osztály-reprodukción figyelhetünk meg, a kettő igencsak eltérő iskolázási stratégiákkal párosulhatott. A zsidóknál elégtelennek tekintett iskolai eredményesség esetén annál könnyebben irányí-

36 A sok idevágó tanúbizonyság mellett idézzük fel a történelmileg leghíresebb honi orientalista, Goldziher Ignác beszámolóját képzési pályájáról. „Négyéves koromban ismertem a [héber] betűket, ötévesen befejeztem Mózes első könyvét...” [Goldziher Ignác (1984) *Napló*, Budapest, Magvető, p. 24.] „Ötéves koromban már komolyan áttanulmányoztam a Biblia eredeti szövegét, nyolcéves koromban bevezettek a Talmud tanulmányozásába...” [Uo. 23.] Később, miután 9 évesen befejezi a nyilvános elemi, a ciszter gimnáziumot magántanulónként végzi, de közben intenzíven műveli magántanítójával a zsidó tudományokat. „A délelőtti a Biblia tanulmányozása zárta le... Eközben naponta fejből el kellett mondanom az előző napon átvett részt és elismételtem valamennyi benne előforduló nyelvtani sajátosságot. A délutánt a gimnáziumi tanulmányoknak szenteltük. 5 órákor ismét megjelent F. [a héber tanár]. Újból ki kellett vernem a fejből a »profán« ismereteket és koncentrálnom a midrásra... Hetenként kétszer héber stílusgyakorlatokat, levelezést és bibliamagyarító feladatokat kellett bemutatnom. 7 óra után a vacsora csak rövid időre szakította félbe tanulmányaimat, amelyek megint a gimnáziumi tárgyakra irányultak. Csak éjfél után kerültem ágyba. Hajnali 4–5 között megjelent édesatyám, hogy felébredessen...” [Uo. 26.]

37 Így például a magyar családnevű zsidó alsó osztályos fiúk ugyan minden tárgyból rangelsők voltak, de ők a zsidó diákságnak csak 10,8%-át képezték, (szemben a érettségi előtti osztályokban lévő kerek 24%-ával). A többi zsidó alsós teljesítménybeli rangja viszont a 3-ik és 10-ik között ingadozott csupán.

tották át az érintetteket ipari, kereskedelmi vagy pénzügyi pályára, esetenként a megfelelő nem klasszikus iskoláztatás révén (pl. a felső kereskedelmiken át),³⁸ hogy a zsidó családok kapcsolathálója könnyen segítette hozzá a gimnáziumból kikerülteket tisztas ipari, kereskedelmi, pénzügyi pozíciók betöltéséhez. Az ilyen szellemi előrostán át is gimnáziumban maradt zsidó diákok aztán gyakrabban voltak képesek megállni helyüket még a legnehezebb tantárgyakban is.³⁹ A keresztény diákokat ellenben, akiknek a közhivatalnoki vagy szakértelmiségi pályák biztosították társadalmi kifutási vagy átrétegeződési esélyeiket, családjuk mindenképp (akkor is, ha ezt iskolai érdemjegyeik az elvártnál kevésbé igazolták) hajlamos volt a gimnáziumban tartani, azért, hogy jól-rosszul átmenjenek az érettségi akadályversenyén. Ez ugyanis konkrét formában jelentett belépési rítust az úri középosztályba, mivel párbaj- és szalonképességgel vagy a tartalékos tiszti rang várományosságával is járt.

A vizsgált diáknépességben a zsidó és egyes német alcsoportok „minőségi túliszkolázásával” jellemezhető általános egyenlőtlenségek egyébként pontosan megfelelnek az utóbbiak „mennysiségi túliszkolázására” nézve már korábban azonosított és itteni adatainkból is kiolvasható jelenségének. Ha az 1. táblázat bármely oszlopának nyers számaiból például kiszámoljuk a nevek alapján meghatározott „németiség”, „magyarság” vagy zsidóság részvételének arányszámait (miután az elitképzésnek túlnyomóan ők alkották viszonylag jól körülírt kategóriákban megragadható közönséget), akkor a korábbról ismert túliszkolázási illetve aluliszkolázási jelzések konfigurációja bontakozik ki. A keresztény „németiség” részaránya felvételünk diákságában mintegy 18% (szemben népességi részvételük becsült 12%-ával), a „magyarságé” mintegy 36% (szemben a népességben becsült 42–45%-kal), míg a zsidóságé közel 23% (szemben 5%-nyi népességben mért arányukkal).⁴⁰

Ezután térjünk rá tanulmányunk központi tárgyára, az eddig csak összesítve vizsgált iskolai minősítések tantárgyakra jellemző megoszlására.

A magyar jegyekre nézve táblázataink minden jelzése szerint a magyar háttérűek mutatták fel a viszonylag legjobb teljesítményt az összes felekezeti kategórián belül. Előnyük ráadásul a németekkel szemben kisebb volt mint az egyéb (szláv, román) nemzetiségi háttérűekkel szemben, kivéve a kisszámú nem magyar reformátusnál és a zsidóknál. A magyarosított nevű zsidó diákoknál a fentebb már tárgyalt értelmezési keretbe illik az, hogy a legasszimiláltabbak társadalmi beilleszkedési stratégiájukat a honi kultúra ismeretében tanúsított és az iskola által igazolt jártassággal tudták leglátványosabban érvényre juttatni. A „zsidós” nevű és feltehetően inkább a legkevésbé asszimilált miliőkből kiszakadt sorstársaik pedig éppen ezen a

38 Amelyek közönségében a dualista korban majdnem mindig ténylegesen zsidó többség is volt. Például 1901/2-ben a zsidó diákok a felső kereskedelmi iskolák publikumának éppen 50,3%-át tették ki. (*Magyar statisztikai évkönyv 1902:161.*)

39 Talán a kétféle iskolázási stratégiával függ össze az a tény, hogy felméréseink szerint az alsó osztályos zsidó diákok osztályaiknak kissé nagyobb hányadát (22,7%) képezték, mint az érettségi előtti osztályokét (21,5%). Ez a zsidóknál a többiekénél magasabb lemorzsolódási rátára mutat, mindenesetre sokkal magasabbra, mint ahogy ezt eredményeik igazolták volna.

40 Lásd ugyanerre a témára részletesebben: Les Allemands dans l'intelligentsia moderne, idézett cikk.

téren bizonyíthatták kompenzatív elkötelezettségüket a világi iskola közvetítette „nemzeti értékek” iránt. A magyar jegyek szórása mindenesetre, ha a megfigyeltek legnagyobb tömegeit nézzük, elég triviális összefüggést mutat a magyar nemzeti eszmére vélhetően legérzékenyebb magyar etnikai háttérűekkel vagy a magyarosított nevű asszimiláltakkal. Mégis feltűnő, hogy a két „tisztá magyarnak” ismert felekezeti tagjai – a reformátusok és az unitáriusok (az „egyéb vallású magyar” kategóriában) – erősen lemaradtak a magyar nyelv és irodalom tantárgyának kitűnőségi versenyében az etnikailag vegyes (mint az evangélikus) vagy egyértelműen allogénnek számító zsidó pályatársaikkal szemben. A magyarban teljesített jó tanulás logikája tehát csak nagyon mérsékelten kereshető kizárólag a magyar családi háttérben.

E mögött az is feltételezhető, különösen minden bizonnyal a dualizmus előtti másfél évtizedben, illetve közvetlenül azután, hogy a magyar iskolarendszer elmagyarosítása általánossá vált, hogy egyes allogén diákcsoportoknak nyelvi nehézséget is jelentett a magyar nyelv és irodalom tanulása. Ezt még a magyarosodás útjára lépő, de jiddis vagy németnyelvű környezetből kilépő zsidó diákoknál is ki lehet mutatni (a korabeli antiszemita vagy akár filozsemita sajtóban nem ritkán hozták fel a zsidó polgárság elégtelen vagy „idegenes” magyarságát és az állítólag „elzsidósodott” pesti nyelvhasználatot), nem beszélve sváb vagy szlovák iskolatársaikról, akik közül nem egyet középiskolai pályája közben ért el bizonyos felvidéki vagy kelet-magyarországi gimnáziumokban a nyelvváltás kényszere. Ilyeneket biztosan találni az 1874-ben bezárt három szlovák gimnázium tanulói között, akik ugyan folytathatták tanulmányaikat (hiszen a szlovákok középiskolai részvétele a statisztikák szerint inkább nőtt a bezárások után), de már csak magyar nyelvű intézményekben. Az is kézenfekvő, hogy nemzeti érzelmeikben „ellenmotivált” német (például erdélyi szász), „ébredő” szlovák, román vagy szerb háttérű diákok ideológiai ellenérzéssel viseltettek a – sajátjukhoz hasonlóan – provinciálisnak, ugyanakkor hegemonnak, sőt nemzeti elnyomatásuk ideológiai szálláscsinálójának is tekintett magyar kultúra irányában. Ez is magyarázhatta esetleges nyelvi nehézségeik mellett a magyar tantárgyban tanúsított gyengébb teljesítményüket. Hasonló ellenmotiváltság e tekintetben, bár e korban már ritkán, a nagynémet orientációt fenntartó művelt zsidóságban is előfordult. A cionizmus egyik alapítójaként ismert pesti születésű Max Nordau, apjával együtt – ugyan eszmetársával, Herzl-lel ellentétben – „a magyar kultúra iránt mély megvetéssel viseltetett...”⁴¹

A magyaréknak majdnem egyenes ellentétét képezi a német osztályzatok szóródása. Ennek azonban magyarázó elvét minden bizonnyal nem a magyarban jeleskedők-nél esetenként feltételezhető tudatos ellen-kulturális elkötelezettség szolgáltatja, hanem inkább a családi, lakóhelyi vagy vallási közösségből „hozott” németnyelvi kompetencia, illetve a nyelvtanulással fenntartott mintegy habitusbeli csoport-sajátos viszony (például az otthoni miliőben dívó többnyelvűség vagy kizárólagos

41 Lásd Ujvári Hedvig (2010) *Magyar újságíró európai közegben. Max Nordau publicisztikai tevékenysége Budapest, Bécs, Berlin és Párizs között*. Budapest, Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, p. 18.

egynyelvűség), vagy egyenesen a magas presztízsű német felsőoktatás felé irányuló iskolázási stratégia. Mindezeknek a lehetséges szempontoknak szerepe lehetett abban, hogy a „német” háttérű keresztények (a zsidók itt is kivételek) minden felekezetben sokkal jobban teljesítettek, mint a láthatólag nem német gyökerekkel rendelkező hittársak, legyenek ezek magyar vagy más etnikai eredetűek. A németben való alulteljesítés különösen jellemző az egynyelvű, tömbben élő s német kisebbségektől elszigetelt közegekben. Ennek kirívó példáját a zömmel köztudottan (s az 1. táblázat adatai szerint is) Kelet-Magyarországon sokhelyütt többséget alkotó magyar reformátusok, illetve a sokkal kisebb tömegű, de vallási-népességi izolátumot képező erdélyi unitáriusok (akik a táblázatokban a „magyar másvallásúak” rubrikáját töltötték fel), vagy egyéb (nem német) nevű szórvány reformátusok szolgáltatták. Ezek ugyanis mind a 2. mind a 3. táblázat egybehangzó jelzései szerint az összes tantárgy között viszonylag leggyengébben éppen németből teljesítettek.

A zsidóknál azonban, még az egyébként legkevésbé asszimiláltaknál is, akiknek férfinépessége kulturális széttöredezetttségükön túl egyezett a többnyelvű életvitel általános gyakorlatában, érthető, hogy ennek ellenkezőjével találkozunk. Az ők németben való kitűnőségét illetően, itt valószínűleg egyrészt az elmagyarosodottaknál feltételezhető „asszimilációs előny” és többnyelvű gyakorlat, másrészt a leginkább allogén jegyeket hordozóknál a szintén feltételezhető „hozott nyelvi tőke” hatásmechanizmusaival szembesülünk. A legasszimiláltabb családokból származó magyar családnévű zsidó diákok minden jelzés szerint a „legmodernebb” beállítottságúak is voltak, akiknél – érthetően – a német nyelv alaposabb ismerete szakmai, szellemi, esetlegesen tudományos tájékozódásuknak valamint gyakran konkrét továbbtanulási terveiknek is szerves elemét képviselte. Emellett ezeknél a legtöbb esetben erős társadalmi mobilitásban lévő diákoknál gyakoribb volt a morva–osztrák családi eredet is, ami legtöbbször eleve német (és nem jiddis) nyelvtudással járt együtt, tehát sokan már *von Haus aus* is tudtak németül. Ami talán még ennél is fontosabb, a „nagynémet” civilizáció a berlini *haskalah* (zsidó felvilágosodás) kezdetei óta az egész askenáz zsidóságban igen nagy megbecsülést élvezett. A kelet-európai térségben a modernizációra beállított zsidók számára ez volt az európai magas kultúrába való bekapcsolódás legkönnyebben elérhető közvetítője, a modernitás nyelve. Az ebben való otthonosságra majd’ hogy nem kötelező tudásanyagként tekintettek. Ez annál érthetőbb, hogy a német gazdaság és tőke a *Gründerzeit* honi zsidó polgári vállalkozóinak üzleti kapcsolathálójában is elsőrangú szerepet játszott. Sok helyütt (Csehországban, Magyarországon, Lengyelországban) a zsidó asszimiláció kezdetben erősen német orientációjú volt, mielőtt – inkább csak a 19. század második felében – egyértelműen a helyi nemzeti mozgalmak büvkörébe (vagy kényszerpályájára) került volna. Ez azonban a német nyelvi és szellemi kötöttséget egyáltalán nem zárta ki, mivel sok szempontból egész Közép- és Kelet-Európa Németország kereskedelmi és kulturális háttérországát, ha nem is valóságos gyarmatát képezte. Így a különböző etnikumú társadalmi eliteknek mindenütt ez volt az egymással való kommunikáció legfőbb közege, egyes elitcsoportokban a franciával (ritkábban az

olasszal) együtt. A nyelvi tőke szerepe a némettanulásban a kevésbé asszimiláltak tekintetében „zsidós” családnevű zsidó diákoknál is valószínűsíthető. A jiddisből a németre való átváltás vagy a német intenzív elsajátítása nyilván kisebb tanulmányi kihívást képezett körükben, mint bármely más nem germán nyelvi háttérrel rendelkezőknél, így az egynyelvű magyaroknál, akik között azért ebben a korban még elenyésző számban voltak zsidók.

A latin jegyekben észlelhető egyenlőtlenségek, bár a sikermérce alacsonyabb fokán (tehát sokkal magasabb átlagjegyekkel az 1–4 közötti skálán), kísértetiesen követik a német átlagjegyek megoszlását. A kisszámú református német háttérűtől eltekintve a német nevűek itt is rendre viszonylag jobb teljesítményt mutattak fel, mint a többiek, minden keresztény felekezetnél. Ez ismét értelmezhető tehát úgy is, hogy a többnyelvű közegekből származók akkor is jobb nyelvtanulási képességgel rendelkeznek, ha már nyelvíleg esetleg teljesen elmagyarosodtak és olyan nyelvi kultúra átvételéről van szó, amely idegen saját kulturális-antropológiai hagyományuktól. De az is valószínűsíthető, mivel a volt államnyelvet egyszerre tekintették a legnehezebb és a legfontosabb „humán” tantárgynak, a magyar úri társadalomban magas presztízsű, kvázi nemzetinek számító stúdiumnak, egyben a görög-római referencia révén az európai elitkultúra szerves részének, hogy a latinban való jeleskedésnek az asszimiláció kihívására reagáló és a modernizációra hajló német eredetű diákok számára gazdag ideológiai üzenet-hálója is volt. A legasszimilánsabb német gyökerű diákok evvel is kifejezheték azonosulásukat a hagyományos nemesi elit világképével. De fontos volt a latin mindenfajta társadalmi státus-mobilitás szempontjából is, hiszen a latintudás képezte egyrészt a perdöntő műveltségbeli határkövet az úriosztály és a „nép” között, másrészt a továbbra is „dzsentroid” nemzeti uralkodó rétegben helyüket kereső német háttérűeknek ez sok esetben integrálódásuk konkrét zálogát is képezte, mindenekelőtt az úriosztály hagyományos jogi képzésén keresztül. (A néhány évtizeddel a kiegyezés előttről származó közügyi iratok még nem kistrészt latinul íródtak, s az asszimiláns németiség mobilitása is jórészt a közhivatalok, illetve az idő haladtával a közüzemi állások felé irányult.) A kevésbé asszimilánsok (pl. a saját gimnáziumban érettségiző erdélyi szászok) számára elképzelhetőleg a német *Bildungsbürgertum* újhumanista középiskolai neveltjeinél is dívó európaiság-szimbólum volt vonzó a latinban, mint a modern magas kultúra ókori és egyben keresztény értékeinek közvetítője. Végül bármilyen beállítottságúak is voltak, az ambiciózus német háttérű középiskolások számára, mint társadalmi *outsidereknek*, a legszigorúbban osztályzott s a középosztályok műveltségi ideáljában központi szerepben kanonizált latin elsőrangú konkurrenciális mezőt képezett egyfajta kollektív önmegvalósításra, képességeik érvényesítésére, „úri” műveltségük demonstrálására. A latinban való kitűnőségük ismét azt a munkahipotézist erősíti meg, hogy az allogének státus-kompenzációja nagy súllyal esett a latba az iskolai értékekért folyó virtuális küzdelemben.

Mindaz, ami elmondható volt a német nevű keresztény diákok általános nyelvtanulási készségéről és allogén (azaz az úri elitben bizonyos stigmatizálást kiváltó)

társadalmi helyzetéről, hatványozottan alkalmazható zsidó pályatársaik latinban való kitűnőségére. Akárcsak a magyarban és a németben, a latinban is a legjobban minősített zsidó diákok a legasszimilánsabbaknak tekintett magyar nevéek, valamint a legkevésbé asszimilánsként kezelt „zsidós” vagy szláv nevéek voltak. A latin a matematikával együtt az a tantárgy, melyben a jól helyezett rangsorában a zsidók mindhárom dobogós helyet elfoglalják. Anélkül, hogy visszatérnénk korábbi fejtegetésünkhöz a negatív társadalmi státus kompenzálásának jelentőségéről, hangsúlyozni kell, hogy a latin nyújtotta erre nézve a zsidó diákok számára a legelőnyösebb lehetőséget, talán még a magyarnál is jobban. A magyar ugyanis – bár-hogy nézzük is Petőfi, Arany és Ady századát – egy nemrégtől formálódó, periférikus nemzeti kultúra lehetett csak a három ezredévre visszatekintő héber civilizáció letéteményeseinek szemszögéből. A latin ezzel szemben, mint láttuk, „nemzeti” de egyben „európai” is volt, a kereszténységet is képviselte ugyanakkor a modern európaiság ókori civilizációs gyökereinek presztízsével is fel volt ruházva, végül pedig a szellemi kihívások sorában a legmagasabb követelményeket támasztotta. Ezzel a latinban való remeklés iskolai státus-szimbolikus hozama sokkal nagyobb volt, mint ugyanaz a többi tárgyban, amellett, hogy a latin tekintélye (talán a római civilizációnak a héberrel vetekedő ősisége miatt is) a zsidóság belső értékvilága szerint is meghaladta a többi világi tantárgyét.

A matematika státusa nemigen köthető honi ideológiai hagyományhoz vagy motivációkhoz. A tantárgy és a tudományág szellemi tekintélye erősen kötődött absztrakt jellegéhez, elméletiségéhez – azaz közvetlen alkalmazhatósága hiányához –, egyben multifunkcionális alkalmazhatóságához és talán ahhoz, hogy fejlődése végigkísérte az Európával kapcsolatos magas civilizációk egész történetét. A tantárgyban felmutatott sikert leginkább a szellemi erőfeszítésnek, a logikus gondolkodás képességének, a kombinatív reflexiós készségnek és elsősorban a „vele született tehetségnek” szokták volt tulajdonítani. Ezt az elképzelést nem tudom osztani. A matematika jegyek csoportok szerinti megoszlása, melyet a 3. táblázat mér legpontosabban, ugyanis egyértelműen kettős struktúrát takar. A zsidók itt is magasan az élen vannak, de a keresztények majdnem teljesen egy szinten az átlagos teljesítmény indikátora köré csoportosulnak, kivéve az elitképzésben úgyszólván kevés részt vevő keleti vagy erdélyi keresztényeket,⁴² akiknek lemaradása a nagy „nyugati keresztény” aggregátumokkal szemben itt is egyértelmű. Nem hiszem, hogy a biológiailag meghatározott szellemi adottságok ilyen mértékű eltéréseket képesek produkálni csoportok között. Úgy látom azonban, hogy az etnikai vagy felekezeti alkultúrák által kifejlesztett vagy támogatott készségek már igen. A matematika jegyek szóródását az elvont tantételekre vonatkozó, értéksemleges és általános (korábban már felemlített) „tanulási gyakorlatnak” a zsidó hagyományban

42 Az 1. táblázat nyers számai szerint a „más vallású magyarok” (főképp unitáriusok) részesedése nem haladta meg a felmért összes érettségi előtti diák 3%-át, a németek nem érték el a fél százalékos küszöböt és a „más vallású más nemzetiségűek” (románok, szerbek, ruszinok) aránya mindössze 5,5% volt.

szervesen ápolt meglétével, illetve a többi csoportnál az ilyen típusú, a hitvilág és a hitgyakorlat generálta absztrakt intellektualizmus gyengeségével vagy nemlétével lehet értelmezni. Elképzelhető, hogy elmélyültebb és szakszerűbb elemzés közelebbi összefüggést is képes kimutatni a talmudista tudásszerzés és ennek a hagyománynak az örökösei által a matematika tantárgyában felmutatott eredményesség között. Kézenfekvőnek mutatkozik – bár a triviális összefüggések nem feltétlenül helytállóak –, hogy a pénzzel való foglalkozásokban elengedhetetlen s a premodern zsidóságra is közismerten jellemző „számolási és számítási habitus” (így a kiadások, nyereségek, befektetések, „hozamok” értékének rendszeres számíttatása, a gazdasági kalkulus) szintén hozzájárulhatott valamelyest ahhoz, hogy a zsidó diákok számára kevésbé tűnt idegennek a számolással összekötött tananyagban való elmélyülés, mint olyan pályatársaiknak, akiknek hozott szokásrendjében ez nem szerepelt vagy az ilyesmit egyenesen társadalmi méltóságuk alulinak tekintették.

A zsidók és keresztények közötti markáns teljesítménybeli különbségek megértéséhez a többi tantárgynál (még a latinnál is) szigorúbban osztályozott matematikánál szintén felhozható az adott kompetíciós tét nagysága és természete. Egyrészt minél nehezebb egy tantárgy, annál fontosabb lehet az abban elért siker azon csoport tagjainak, akiknek iskola szerepléséhez nemcsak egyéni, egzisztenciális érdekek fűződnek, hanem súlyos közösségi érdekek is. Ez nyilvánvaló volt a zsidóság számára, amely az 1867-es emancipációval és az 1895-ös recepciós törvénnyel megélte a történelmi elnyomottságából való (s akkoriban végsőnek hitt) felszabadulást. Ráadásul ez a látványos státus-mobilitás együtt járt sokuk számára a gazdasági felemelkedéssel, bizonyos (változó) mértékű életvitelbeli modernizációval (*alias* „polgárosodás”) és a szakértelmiségbe való átrétegződés egyre javuló esélyeivel. Másrészt ez utóbbi értelmiségi ágak között volt olyan – egyes alkalmazott tudományokban és a technológiában – amelyekből korábban a zsidók gyakorlatilag ki voltak zárva.⁴³ Ezekhez viszont a matematikában való kitűnőség készített elő. Ha konkrét összefüggést keresünk a zsidó diákok matematikában való jeleskedése és pálya-stratégiája között, kétfélet is találunk. Először is a zsidó középiskolai mobilitás a keresztényekéhez képest sokkal erősebben irányult az 1850-ben bevezetett birodalmi *Entwurf*-fal már kialakított és a kiegyezés után a honi tanügyi hatóságok által gyorsan továbbfejlesztett reáliskolák hálózata felé.⁴⁴ Ez a túlnyomóan állami

43 Hangsúlyozható itt az „egyes” szó, hiszen a 18. században alapított legelső magyar technológiai szakfőiskolára Selmecbányán (s 1919 után Sopronban) a Bányamérnöki és Kohómérnöki szakokra zsidót még a *numerus clausus* bevezetése előtt is csak ritkán, az Erdőmérnöki szakra gyakorlatilag egyáltalán nem vettek fel, egészen a régi rendszer legvégéig. A statisztikai évkönyvekben az erdőmérnöki szakra publikált adatokban csak 2 zsidó szerepelt. Felmérési anyagomban csak 1. A selmecbányai 1868 és 1915 között beiratkozott bányamérnök hallgatóknak már 8,6%-a, a kohómérnök hallgatóknak 3,9%-a volt zsidó. A *numerus clausus* 1920-as bevezetése után ezek a viszonylag (a Műegyetemhez képest feltűnően) alacsony arányok is elenyészővé zsugorodtak.

44 Míg a gimnáziumokban a zsidók aránya a dualista kor utolsó évtizedeiben 17–20% körül ingadozott (1886/90-ben 16,5%, 1906/10-ben 20,1%), addig a reáliskolában ezeknek az arányszámoknak a kétszereséhez közeli értéket találni (37,7% 1886/1890-ben és 35,6% 1905/10-ben). Lásd *Magyar statisztikai évkönyv*, 1895:383 és uo. 1911:385.

kezelésű iskolatípus⁴⁵ a kevésbé asszimilációra hajló zsidók számára is elfogadhatóbbnak bizonyult a gimnáziumnál, még pedig kettős értelemben vett viszonylagos értéksemlegessége miatt: nem csak, mivel legtöbbször (szemben a gimnáziumok hálózatával) nem állt egyházi fennhatóság alatt, de latint és görögöt sem oktatott, ami természetszerűleg, közvetlenül vagy közvetve (például a „görögpótló” művészettörténeti oktatáson keresztül) kitette volna az ettől idegenkedő zsidó diákokat a keresztény civilizációs javakkal való szembesülésnek. Ugyanakkor a reáliskola (éppen a klasszikus nyelvek hiánya miatt) kizárólag a gazdasági vagy kereskedelmi akadémiákra és elsősorban a Műegyetemre való beiratkozásra (illetve a természettudományi irányultságú bölcsészképzésre) jogosított fel. Itt viszont érvényesíteni lehetett a magas szintű matematikai képzés előnyeit. A zsidó diákok sikerei matematikában egyrészt már önmagukban is indítékul szolgálhattak a 19. század végére látványossá váló zsidó jelenlétre a Műegyetem diákságában, melynek vonzereje érthető azokra a szakértelmiségiekre, akik főképp csak a magánszektorban remélhettek állást, mivel a közszolgálati pályákra már 1919 előtt sem könnyen juthattak be.⁴⁶ Másrészt a technológiai képzés és pályaterv lehetősége közvetlenül motiválhatta az ebben érdekelteket érettségi előtti matematika jegyeik optimalizálásában.

Ezzel eljutottunk a testnevelésben való sikeresség tárgyalásához, ami – ismét csak elég triviálisan – a szellemi tárgyakban való kitűnőségi konfiguráció negatív visszajaként értelmezhető. Azok a diák kategóriák amelyek élen jártak a szellemi tárgyakban – a zsidók és valamelyest az evangélikusok – többé-kevésbé kirívóan alulteljesítettek tornából. Érdeemes azonban figyelni a részletekre. A zsidók és a katolikusok helyzete egyértelmű. Az előbbieket a 2. táblázat szerint utolsók a testképzés tantárgyának számlátráján, az utóbbiak rangelsők. Ám a zsidók – súlyosabb lemaradással – osztyák az átlag alatti teljesítménynek a többségi „nyugati keresztény” diákság szemében elképzelhető ódiúmat a román, szerb és ruszin ortodox és uniátus iskolai publikummal („más vallású és más nevű” kategória). Látható, hogy itt a két legerősebb stigmatizációnak kitett diákkategória teljesített leggyengébben, míg a ranglétra csúcsát a két uralkodó s a többieknél sokkal inkább magyar rekrutációjú egyház tagjai foglalták el. Mindebben sokfajta tényező hatását tételhetjük fel, anélkül, hogy pontos magyarázatot tudnánk javasolni a különböző diákcsoportok viselkedésére. A többségi keresztények egy részénél mindenképp szerepet játszhattak az erős katonai hagyományok, melyekkel a testnevelés mindig is asszociálható volt. Ez az állami iskolapolitika számára is ideológiai utalásul szolgált a testedzés tantárggyá minősítésének igazolásához. A nemzetépítés ideológiája messzemenően hordozta a „magyar katonai virtus” kultuszát. Márpedig ennek történelmi örökösei a 19. században majdnem kizárólag római katolikusok és

45 Például 1910/11-ben az országban összesen 28 közületi (állami és községi) fő- és alreáliskola működött szemben mindössze 4 egyházi fennhatóságú intézménnyel. (*Magyar statisztikai évkönyv 1911:377–378.*)

46 1910/11-ben a pesti Műegyetem diákságának 34%-a volt zsidó, de egyes karokon arányszámuk meghaladta a két-ötödöt (44% a vegyész-mérnöki, vagy 45% az általános/kultúr/mérnöki karon). (*Magyar statisztikai évkönyv 1910:403.*)

reformátusok, legalább két okból. Egyrészt – és döntően – ők adták a történelmi állam nemességének túlnyomó többségét.⁴⁷ Másrészt a többi vallás hívei (a kisszámú és regionálisan elszigetelt erdélyi unitáriusok kivételével) többségükben (még az evangélikusok is) allogének lévén, sokkal kevésbé tekinthették magukénak a nemzetépítésnél oly fontos nemzetvédelmi motivációt a testnevelés intézményes ösztönzéséhez. Elképzelhető, hogy a társadalmilag legmarginálisabb (és belhoni nemességgel alig rendelkező) nemzeti kisebbségekhez tartozó görög rítusú diákok éppen ezt a „militarista” értékrendet utasították el – mint tőlük idegent, túl „magyart” vagy túlságosan „nemesi” jellegűt – azzal, hogy alulteljesítettek tornából. Ehhez tartozhat az is, hogy a román vagy ruszin középiskolások nem kis hányada papnak készült,⁴⁸ akiknek ideális vagy elvárt kollektív habitusa nemigen fért össze a fizikai erő és más manuális készségek fitogtatásával. Általában joggal feltételezhető, hogy a szellemi tárgyakban gyengébbek hátrányaikat a csupán testi erőfeszítést kívánó testnevelésben való kiválósággal ellensúlyozták az általuk elérhető iskolai sikerélmények palettáján.

Ami a zsidókat illeti, kézenfekvő, hogy náluk nem lehetett semmifajta katonai vagy akár csak „katonás” hagyományról beszélni (hiszen a legújabb korig ki voltak zárva a katonai pályáról, még a fegyverviselés jogából is). Egyértelmű az is, hogy szocializációs gyakorlatuk a testi készségek kárára helyezte előtérbe a szellemi, művészeti és persze gazdasági teljesítményeket. De az utóbbiak sorában a testi munkához kötöttek sem honosodhattak meg történelmileg, amennyiben a legtöbb fizikai erőfeszítéssel járó tevékenység a premodern korban, a földművelés, egészen az emancipációig zárva maradt előttük. A hagyományörző zsidóknál még a parasztságban természetesen jelentkező testi erő kultusza sem alakulhatott ki, hiszen – Magyarországon az 1860-as évekig – birtokképeségük sem volt. Ilyen előzmények után érthető, hogy a modernitás kezdetén a társadalmi-mentalitásbeli szakmai mobilitásra beállított zsidó diákság befektetési stratégiáiban a fentiekhez fontosnak ítélt tantárgyak kaptak prioritást és nem a testnevelés.

Igaz, ez a helyzet az évekkel módosulhatott valamelyest, anélkül hogy a zsidó diákok tömegeiben a változás számottevően kifejezésre jutott volna a tornajegyek javulásában. Egyetemre került hittársaik ugyanis gyorsan átvették a keresztény diákegyesületekben dívó párbajozás szokásrendjét az asszimilációs hasonulás égisze alatt. Sőt néha igyekeztek túl is licitálni pályatársaikat a párbajozásban, annál inkább, hogy ez a polgári törvénykönyvben tiltott szokás a köztudatban az asszimiláltak „úriasságának” markáns státuszjegyeként fungált. Míg Németországban

⁴⁷ Ennek még a késői dualizmus mezőgazdasági birtokviszonyaiban is megtalálni a lenyomatát, amennyiben 1910-ben a maradék keresztény 1000 holdon felüli nagybirtokok között a római katolikusok és a reformátusok aránya 85,4% volt, míg a 100 és 1000 hold közötti „dzsentri” típusú *bene possessionati* középirtokok között is 73,6%. (*Magyar statisztikai közlemények* 56:440–441.)

⁴⁸ A *Magyar statisztikai évkönyvek*ből nyert pontos adatok szerint az 1898/9-től 1907/8-ig bezárólag az uniátus (görög katolikus) gimnáziumokban érettségizett 806 diákból 43,4% készült papnak, a görög keleti iskolák 601 érettségiből kerek 23%. Ezek a számok (az uniátusoknál messze) meghaladták a teológia felé orientálódók arányait a többi gimnáziumtípus érettségizői között.

vagy Ausztriában az 1880-as évek végétől kezdve a legtöbb diákegyesület nem ismerte el az érettségizett zsidók párbajképességét, Magyarországon ezt nem vonták kétségbe. Így érthető, hogy a 19. század végén a bűnügyi statisztikákban párbaj miatt elítéltek között a zsidók már erősen túl voltak reprezentálva.⁴⁹ De az asszimilációs mintán túl a századforduló táján megjelent a változásnak egy másik modellje, a cionista (s éppen Nordau által kifejtett) *Muskeljudentum* nevében. Igaz ennek Magyarországon ekkoriban még nem volt nagy hatása, mert a cionizmus térnyerését messzemenően behatárolta a honi zsidóságban az ortodoxiáig bezárólag tért nyerő állampatriotizmus, ami korán (már az 1848/49-es időktől kezdve) valódi „vendég-nacionalizmussá” vált. Az asszimilációs testedzés modelljét viszont a századvégen beindult és a középiskolákban intézményesen támogatott ifjúsági mozgalmak (cserkészlet stb.) is fejlesztették, s ebben az asszimiláns zsidó fiatalok szívesen részt váltak. Innen és általánosabban abból vezethető talán le a zsidók egyre intenzívebb részvétele az „úri” (vívás, tenisz, úszás) de a kevésbé „úri” (futball, birkózás) sportágakban is, ahogy az asszimilált zsidóság részben kifejlesztette, részben átvette a modern testedzés középosztálybeli kultuszát – minden bizonnyal nem függetlenül ennek asszimilációs érték-hozamától. A testtel, fizikai erővel és erőszakkal vagy általában a fizikummal való viszony egyrészt nyilván összefüggött a testnevelésben elért iskolai eredményekkel, másrészt azonban messze túl vezet ennek kérdéskörén.

Maradjon ez a külön tanulmányban kifejtésre érdemes megjegyzés a végszónk, munkánk minden további konklúziója helyett.

KARÁDY VIKTOR

⁴⁹ 1910-ben például az összes párviadal miatt magyarországi bíróságok által elítélt között (163) nem kevesebb, mint 62 (38%) zsidó volt. (*Magyar statisztikai évkönyv 1910:490.*) Budapesten az 1909/1913 évek átlagában 100 000 lélekre 21 zsidó elítélt jutott párviadal vétségében, szemben 2,4–3 esettel a keresztény felekezetek hívei között. (*Budapest Székesfőváros statisztikai közleményei 55/3: 61.*) A korabeli zsidóság párbajra való beállítottsága országosan és a fővárosban egyaránt mintegy hétszeresen (!) meghaladta keresztény kortársaikét. Igaz, ezeket a nyers arányszámokat finomabb elemzésben a felekezeti aggregátumok szakmai-társadalmi rétegezethez is viszonyítani kell, azaz például a zsidóság erősebb polgárosodottságához. A fenti értelmű különbségek azonban számításaim szerint így is kirívóak maradnak. Lásd tanulmányomat (2002) *Denominational Dimensions of Crime in Late Dualist Hungary, Yearbook 2001-2002*, History Department, Central European University, pp. 187–197.